بازآفرینی گورستان‌های تاریخی به مثابه یک فضای شهری

(مطالعه موردی: گورستان تاریخی دارالسلام شهر شیراز)

چکیده

اهداف :پژوهش حاضر با هدف تدوین چارچوبی نظام‌مند برای تحلیل و بازطراحی گورستان‌های تاریخی ایران به مثابه یک فضای شهری زنده، با تأکید بر گورستان تاریخی دارالسلام شیراز انجام شده است. اهداف خرد شامل احیا و ارتقای کیفی این گورستان و بازطراحی آن متناسب با پتانسیل تاریخی و فرهنگی آن بوده و هدف کلان، تدوین چارچوبی بسط‌پذیر برای بازطراحی گورستان‌های تاریخی ایران با رویکرد هویتی-گردشگری است.

روش :پژوهش از نوع کاربردی و از لحاظ روش‌شناختی در زمره پژوهش‌های ترکیبی قرار می‌گیرد. گردآوری داده‌ها به دو شیوه اسنادی (برای مبانی نظری و چارچوب مفهومی) و میدانی انجام شده است. در بخش میدانی، برای شناسایی و تحلیل گورستان دارالسلام از ابزارهای نرم‌افزاریGIS ، Space Syntaxو مدلسازی سه‌بعدی استفاده گردید. همچنین مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۵ نفر از مدیران شهری، کارشناسان و ساکنان و نیز ماتریس SWOT برای تدوین راهبردها به کار گرفته شد.

یافته‌ها :گورستان‌های تاریخی فراتر از کارکرد صرف تدفین، به مثابه «فضاهای حافظه جمعی» عمل می‌کنند. با ظهور مدرنیسم شهری، بسیاری از این فضاها از حیات شهری حذف و به لکه‌هایی متروکه تبدیل شده‌اند. تحلیل چیدمان فضایی با نرم‌افزار DepthmapXبیانگر وجود کوچه‌های بن‌بست و کاهش حس امنیت است، در حالی که نقاط با شاخص‌های بالای انتخاب، پتانسیل تبدیل به فضاهای جمعی را دارند.

نتیجه‌گیری :گورستان تاریخی دارالسلام شیراز به دلیل متروک شدن و نبود مدیریت یکپارچه به فضایی ناامن تبدیل شده است. این پژوهش با تلفیق مبانی نظری چندکارکردی، ابزارهای تحلیل نوین و مشارکت ذی‌نفعان، چارچوبی بسط‌پذیر برای احیای این فضاها با رویکرد هویتی-گردشگری ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: بازآفرینی شهری، گورستان‌های تاریخی، فضای شهری زنده، گورستان دارالسلام، شیراز

۱-مقدمه و بیان مسئله

گورستان‌های تاریخی در بافت‌های شهری، فراتر از کارکرد صرفِ تدفین، به مثابه "پدیدارهای میراثی" و "فضاهای حافظه‌محور" عمل می‌کنند که در برهه‌هایی از تاریخِ شهرنشینی ایران، نقشی فعال در تعاملات اجتماعی و پیوند میان امر قدسی و امر عمومی داشته‌اند. با این حال، با ظهور مدرنیسم شهری و تغییر پارادایم مدیریت فضاهای دفن به سمت «تمرکززدایی عملکردی» و «ایزولاسیون بهداشتی»، بسیاری از این فضاها در شهرهای ایران از ساختار حیاتی شهر حذف شده و به لکه‌هایی متروکه و مهجور بدل گشته‌اند. پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی انتقادی نسبت به اسناد طرح‌های جامع شهری که گورستان را تنها در زمره کاربری‌های خدماتی-بهداشتی تقلیل داده‌اند، در پی آن است تا با بازخوانی جایگاه گورستان‌های تاریخی در پیوند با «حق بر شهر»، چارچوبی برای

بازآفرینی آن‌ها به عنوان فضاهای عمومی (آیینی-تفریحی) تدوین نماید. در نهایت، با استفاده از این چارچوب نظری، قابلیت‌های «گورستان دارالسلام» به عنوان نمونه موردی برای بازتعریف هویت شهری تحلیل و بازطراحی خواهد شد.

در حقیقت، گسست ایجاد شده میان بافت کالبدی گورستان‌های تاریخی و بافت پویای شهر معاصر، نه تنها منجر به زوال فیزیکی این عرصه‌ها گردیده، بلکه به مثابه گسستی در پیوستگی حافظه جمعی شهروندان عمل می‌کند. رویکرد فعلی حاکم بر مدیریت شهری که گورستان را صرفاً در چارچوب «اراضی مرده» با کارکردی صرفاً بهداشتی می‌بیند، نیازمند بازنگری بنیادین از طریق اتخاذ رویکرد منظرین (Landscape Approach) و بازآفرینی مکان‌محور (Place-making) است. این پژوهش بر این باور است که می‌توان با تغییر پارادایم از «گورستان حصارکشی‌شده» به «پارک حافظه‌محور»، ضمن حفظ حرمت و تقدس مکان، آن را به عنصری فعال در بازآفرینی سرزندگی شهری تبدیل نمود؛ به گونه‌ای که این فضاهای به‌ظاهر متروک، مجدداً به نقاط ثقل تعاملات اجتماعی، تفرج هوشمندانه و بازخوانی هویت‌های فراموش‌شده در کالبد شهر تبدیل شوند.

۱-۲- پرسش /فرضیه تحقیق:

۱- در بازطراحی آرامستان های تاریخی به مثابه یک فضای شهری چه شاخص ها و عواملی باید مد نظر قرار گیرد؟

۲- یک چارچوب بسط پذیر برای تحلیل و باز طراحی آرامستان های درون شهری در ایران چگونه است؟

۳- چگونه می توان اراضی رها شده آرامستان دارالسلام شهر شیراز را به یک فضای شهری هویتمند تغییر داد؟

۱-۳- هدف و نوآوری:

۱-۳-۱- اهداف خرد

۱-احیا و ارتقای کیفی گورستان تاریخی دارالسلام واقع در شهر شیراز

۲- گسترش و باز طراحی گورستان درون شهری متناسب با شرایط خاص مکانی و پیشنیه تاریخی و فرهنگی

۱-۳-۲- هدف کلان

تدوین چارچوبی بسط پذیر برای تحلیل و باز طراحی گورستان‌های تاریخی در ایران به مثابه یک فضای شهری با تاکید بر گورستان تاریخی دارالسلام شهر شیراز

۲- پیشینه تحقیق و مبانی نظری

آرامستان‌ها از دیرباز نه تنها فضایی برای تدفین مردگان، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی اجتماعی، فرهنگی و آیینی جوامع انسانی بوده‌اند. این فضاها به عنوان «مناظر فرهنگی» و «فضاهای سبز حافظه» عمل کرده و فراتر از کارکرد سنتی، نقش‌های اکوسیستمی، اجتماعی، تفریحی و هویت‌بخشی ایفا می‌کنند. با این حال، در شهرهای معاصر ایران، آرامستان‌ها عمدتاً به لکه‌های متروک و منزوی تبدیل شده‌اند[1].

از منظر نظریه‌های شهرسازی معاصر، مفهوم **Deathscapes** بر نقش پویای فضاهای مرتبط با مرگ تأکید دارد. آرامستان‌ها به‌عنوان عناصری چندکارکردی (Multifunctional) خدمات اکوسیستمی، اجتماعی و فرهنگی ارائه می‌دهند. شاخص‌های کیفیت فضای شهری (خوانایی، هویت‌بخشی، تعاملات اجتماعی، سرزندگی، خاطره‌انگیزی و دسترسی) نیز در این فضاها قابل تحقق است.از منظر فرهنگی-مذهبی، تفکر **معادباور** در اسلام و فرهنگ ایرانی، مرگ را گذار به حیاتی دیگر می‌دلند و مبنایی برای تعادل بین احترام به مردگان و زندگی زندگان فراهم می‌کند.

۲-۱-الگوی باغ ایرانی و کاربرد آن در بازآفرینی آرامستان‌ها

رابطه عارفلنه ایرانیان با آب، درخت و گل، باغ ایرانی را به محیطی مقدس تبدیل کرده است که پلی میان باغ مثالی و باغ زمینی است. کهن‌الگوی باغ ایرانی (چهارباغ) رکن اساسی هنر و شهرسازی ایرانی بوده و در تقسیم فضا به چهار بخش، سلسله‌مراتب دسترسی، محورهای اصلی، هشتی و جلوخان تجلی یافته است.[3]

در اقلیم کویری و نیمه‌کویری ایران، باغ‌ها با حصار دیواری، جوی‌های آب، آب‌نماها و گیاهان بومی شکل می‌گرفتند. درختان مقدس مانند **سرو** (نماد مرگ، جاودانگی و لطافت)، **چنار** (سایه، شکوه و جلوگیری از بیماری) و **کاج** (راستی، طول عمر و نیروی حیاتی) نه تنها جنبه زیبایی‌شناختی، بلکه کارکردهای زیست‌محیطی و معنوی دارند. این الگو در باغ‌مزارهای تاریخی به‌خوبی دیده می‌شود.

۲-۲-راهکارهای زیست محیطی پیشنهادی بر پایه این الگو عبارتند از:

- ایجاد امکانات تفرج و گردشگری با حفظ مقابر و معماری آرامگاهی.
- استفاده از الگوی بومی باغ‌مزار برای ارتقای هویت ایرانی-اسلامی و فضای سبز.
- امکان کاشت درختان مثمر توسط مردم و مراجعین.

این رویکرد می‌تواند آرامستان‌ها را به فضاهای پایدار و معنادار تبدیل کند.

۲-۳-تجربیات جهانی

در اروپا (نروژ، لهستان، اسکاندیناوی) و استرالیا، آرامستان‌ها به عنوان فضای سبز عمومی چندمنظوره بازتعریف شده‌اند و الگوهایی برای ادغام طبیعت، فرهنگ و فعالیت‌های شهری ارائه می‌دهند. حفاظت از آرامستان‌های تاریخی باید فراتر از مرمت سنگ‌قبرها رفته و شامل پوشش گیاهی، زهکشی و اکوسیستم زنده شود [۱۳]. پژوهش سیدنی نشان می‌دهد گورستان‌ها با رویکرد پایدار می‌توانند به فضاهای سبز عمومی چندمنظوره و جذاب تبدیل شوند [19]. مؤلفه‌های کیفیت فضای شهری (هویت، سرزندگی، دسترسی و ...) از طریق منظر متجانس در آرامستان‌ها قابل دستیابی است [20، 17]. این فضاها به‌عنوان «فضاهای سبز حافظه» با گیاهان بومی به بهبود خرداقلیم و گردشگری فرهنگی کمک می‌کنند[۱۱، ۱۲].

۲-۴-تجربیات ایران: بهسازی گورستان‌های تاریخی (مطالعه موردی: تخت‌فولاد اصفهان، ابن‌بابویه ری، ظهیرالدوله)

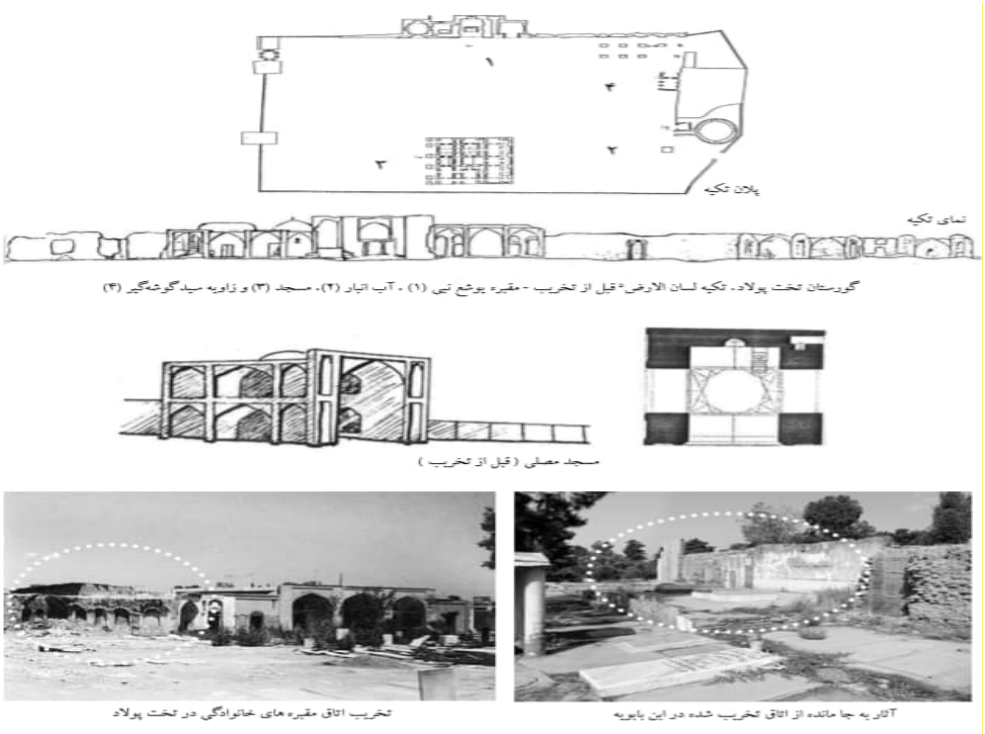
بهسازی گورستان‌های تاریخی در ایران سابقه‌ای نسبتاً جدید دارد. در حالی که در اروپا از قرن هفدهم با انتقال گورستان‌ها به خارج شهر و سپس توجه به ارزش‌های فضایی همراه بود، در ایران پس از قانون منع دفن (۱۳۶۴) بسیاری از گورستان‌های درون‌شهری مانند تخت‌فولاد اصفهان (۷۵ هکتار، قدمت بیش از ۲۰۰۰ سال) دچار متروک‌شدگی، تخریب و ساخت‌وساز شدند. گورستان‌های ابن‌بابویه و ظهیرالدوله نیز با چالش‌های مشابه مواجه بوده‌اند [15] [16].

۲-۴-۱-مشکلات اصلی:

- قطع پیوستگی خانوادگی و کاهش بازدیدها.
- سوءاستفاده (حضور افراد ناجور، معتادان) به دلیل متروک‌شدگی و کاهش امنیت.

۲-۴-۲-رویکردهای رایج و پیامدهای آن‌ها:

- **اقدامات ضربتی** (پاکسازی بدون مطالعه): منجر به تخریب بناهای ارزشمند مانند مقبره یوشع نبی، تکیه لسان‌الارض، مسجد مصلی و بسیاری از اتاق‌های خانوادگی در تخت‌فولاد شد.

شکل ۱- نمایی از آثار تخریب در بناهای تاریخی گورستان های تاریخی

- **اقدامات حفاظتی** :اغلب پس از تخریب‌های اولیه انجام شده و محدود به آثار نفیس (تکیه‌های صفوی و قاجار) مانده است. بسیاری از اتاق‌های خانوادگی و عناصر کالبدی نادیده گرفته شدند.

شکل۲-نمایی از اقدامات حفاظتی در گورستان های تاریخی

- **عملیات بهسازی:**
  - تبدیل به فضای باز شهری با تخریب دیوارها، اتاق‌ها و اختلاف سطوح ← از دست رفتن خلوت فضایی، نامعینی و یکنواختی.
  - یکسان‌سازی و تسطیح قبور ← از بین رفتن تنوع و تمایز زیبایی‌شناختی ایرانی.

تخت پولاد ـ تکیه سید العراقین قبل از تخریب ابنیه ـ ۱۳۷۶

تخت پولاد ـ تکیه سید العراقین پس از تخریب ابنیه ـ ۱۳۸۵

شکل۳-نمایی از قبل و بعد از یکسان سازی قبور در تخت فولاد

همان طور که مشاهده می شود هیچ اثری از تقسیمات فضایی قبلی به چشم نمی خورد

تخت پولاد - مسیر طراحی شده

ابن بابویه- مسیر تسطیح شده

شکل۴-نمایی از مسیر تسطیح شده گورستان های تاریخی

- نوسازی سنگ‌مزارها (جایگزینی سنگ‌های کهنه با سنگ‌های یکسان) ⟶ شخصیت های تاریخی و فرهنگی.
- تغییر کاربری و افزودن بناهای خدماتی/مذهبی بدون توجه به روحیه مکان ⟶ مخدوش شـــدن خلوت و هویت فضایی (به‌ویژه در ظهیرالدوله).

بخش هایی از تخت پولاد بدون عناصر سایه انداز

بخش هایی از تخت فولادکه تبدیل به فضای سبز شده است.

شکل ۵- نمایی از تغییرات فضای گورستان جهت سرویس دهی و خدمات

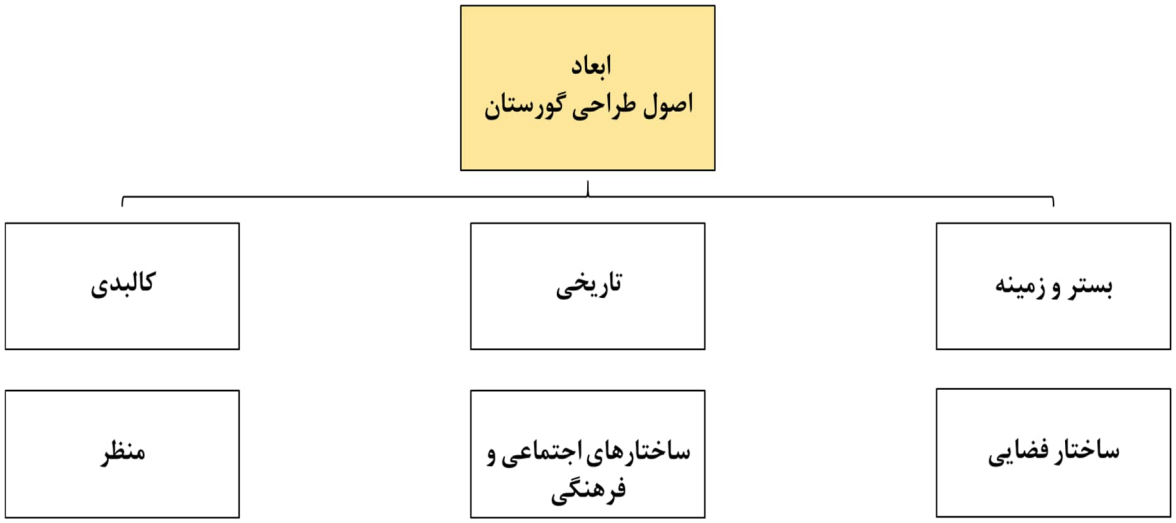
این تجربیات نشان می‌دهد که رویکردهای یکسان‌ساز و وارداتی بدون توجه به الگوی بومی (باغ‌مزار، سلسله‌مراتب، عناصر کالبدی و گیاهی) نه تنها مشکلات را حل نکرده، بلکه هویت فرهنگی و پتانسیل چندکارکردی فضا را تضعیف کرده است[15].

۲-۵-شکاف پژوهشی و ضرورت چارچوب بومی

علی‌رغم پژوهش‌های موجود، موضـــوع بازطراحی پایدار و چندمنظوره آرامســـتان‌های درون‌شـــهری در ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته اســت. مطالعات خارجی بیشــتر بر حفاظت و مطالعات داخلی عمدتاً توصــیفی هســتند. فقدان چارچوب بومی که الگوی باغ ایرانی را با نیازهای معاصـر (تفرج کنترل‌شـده، زیسـت‌محیطی، گردشـگری فرهنگی) ترکیب کند، سـبب ناپدید شـدن تدریجی این فضاهای ارزشمند شده است.

بر اساس این مطالعات، چارچوب و اصول طراحی گورستان به گونه‌ای تعریف شده است که هدف اصلی آن تبدیل گورستان‌ها از فضاهای خاموش به فضاهای چندکاربردی و پویا باشد: فضاهای باز و سبز برای تفرج و تعامل اجتماعی، همراه با حفظ ارزش‌های آرامگاه‌ها و احترام به باورهای معنوی ساکنان. این چارچوب شامل فاکتورهای بستر و زمینه، ساختار فضایی، ساختار های اجتماعی فرهنگی تاریخی، کالبدی و منظر است.

نمودار ۱- دیاگرام اصول طراحی گورستان

جدول ۱- چارچوب و اصول طراحی گورستان

بستر و زمینه	طراحی بر اساس مشخصات جغرافیایی، زمین شناسی و توپوگرافی سایت
ساختار فضایی	طراحی بر اساس دسترسی ها و وضعیت ترافیکی، عناصر محیطی و همجواری های گورستان و کاربری های پیرامون گورستان
ساختار های اجتماعی و فرهنگی	طراحی بر اساس اصول فرهنگی و اجتماعی ساکنان (آداب و رسوم فرهنگی و نظام اجتماعی)_ نظام دین و تفکرات مذهبی (نگرش دینی و تأثیرات آن بر شکل گیری گورستان
تاریخی	طراحی بر اساس، هویت، تاریخچه شکل گیری گورستان، وجوه تاریخی و وجه تسمیه گورستان
کالبدی	طراحی بر اساس بررسی الگوی ساختار کالبدی و سامان دهی بلوک بندی ها، مسیرها، راهروها و دیدروهای عمومی_ ساختارهای معماری (حصار، نرده، دروازۀ ورودی، ابنیۀ مذهبی، ابنیۀ خدماتی، اتاقک های تدفینی و ...) قبور، سنگ افراشت ها، یادمان ها و ...
منظر	طراحی بر اساس ساختار منظر سایت (دید و منظر، خط آسمان و ...)_ عناصر گیاهی (پوشش لگوم، درختان و درختچه ها و ...)

۳-روش‌شناسی و محدوده مورد مطالعه

پژوهش حاضر از نظر هدف، در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد. تحقیقات کاربردی بر ارائه راه‌حل‌های عملی و مستقیم برای حل مسائل واقعی تأکید دارند[4]. نتایج این پژوهش قابلیت کاربرد مستقیم در بازطراحی و احیای گورستان دارالسلام (به‌عنوان نمونه‌ای از آرامستان نیمه‌متروک درون‌شهری) را داشته و می‌تواند مبنایی برای تدوین طرح‌های اجرایی، سیاست‌گذاری شهری و الگوسازی برای سایر آرامستان‌های مشابه در ایران فراهم آورد.از نظر ماهیت، پژوهش ترکیبی (Mixed-Method) است و از تلفیق رویکردهای کیفی و کمی بهره می‌گیرد. این رویکرد اجازه می‌دهد تا هم جنبه‌های ادراکی-معنایی فضا (کیفی) و هم الگوهای کالبدی-فضایی و عملکردی (کمی) به‌طور همزمان بررسی شوند.

۳-۱-روش جمع‌آوری داده‌ها

جمع‌آوری اطلاعات به صورت تلفیقی و در دو بخش اسنادی و میدانی انجام شده است:

- **روش اسنادی** :شامل مطالعه و تحلیل انتقادی منابع کتابخانه‌ای، مقالات علمی معتبر، گزارش‌های طرح‌های تفصیلی و بازنگری بافت شهری، مطالعات پیشین مرتبط با طراحی آرامستان‌ها، اسناد تاریخی، نقشه‌های قدیمی و طرح‌های شهری موجود. این بخش پایه نظری و زمینه‌ای پژوهش را فراهم کرد و به شناسایی الگوهای موفق و چالش‌های پیشین کمک نمود.
- **روش میدانی** :شامل مشاهده مستقیم و سیستماتیک، عکاسی مستند، نقشه‌برداری دقیق، مطالعات موردی میدانی و مصاحبه با ذی‌نفعان کلیدی بود. وضعیت موجود گورستان دارالسلام از نظر کالبدی، منظری، دسترسی، پوشش گیاهی، کاربری‌های اطراف و کیفیت فضایی به‌طور دقیق مستندسازی شد.

مصاحبه‌ها :برای شناسایی ادراکات، نیازها، انتظارات و تجربیات ذی‌نفعان، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۵ نفر از گروه‌های مختلف (مدیران شهری، کارشناسان میراث فرهنگی و برنامه‌ریزی شهری، ساکنان مجاور و بازدیدکنندگان) انجام گردید. انتخاب نمونه به صورت هدفمند (Purposive Sampling) و با روش گلوله‌برفی (Snowball Sampling) صورت پذیرفت. مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت و سپس با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی (Qualitative Content Analysis)مورد بررسی قرار گرفتند.

۳-۲-ابزارها و روش‌های تحلیل

برای تحلیل وضعیت موجود، شناسایی الگوهای فضایی و تدوین پیشنهادهای طراحی، از ابزارها و نرم‌افزارهای پیشرفته زیر استفاده شد:

- **AutoCAD**:ترسیم دقیق پلان موجود، نقشه‌برداری و طراحی دوبعدی آلترناتیوها.
- **Global Mapper**:تحلیل توپوگرافی، شیب زمین، ارتفاعات و تولید مدل دیجیتال ارتفاع (DEM) محدوده مورد مطالعه.

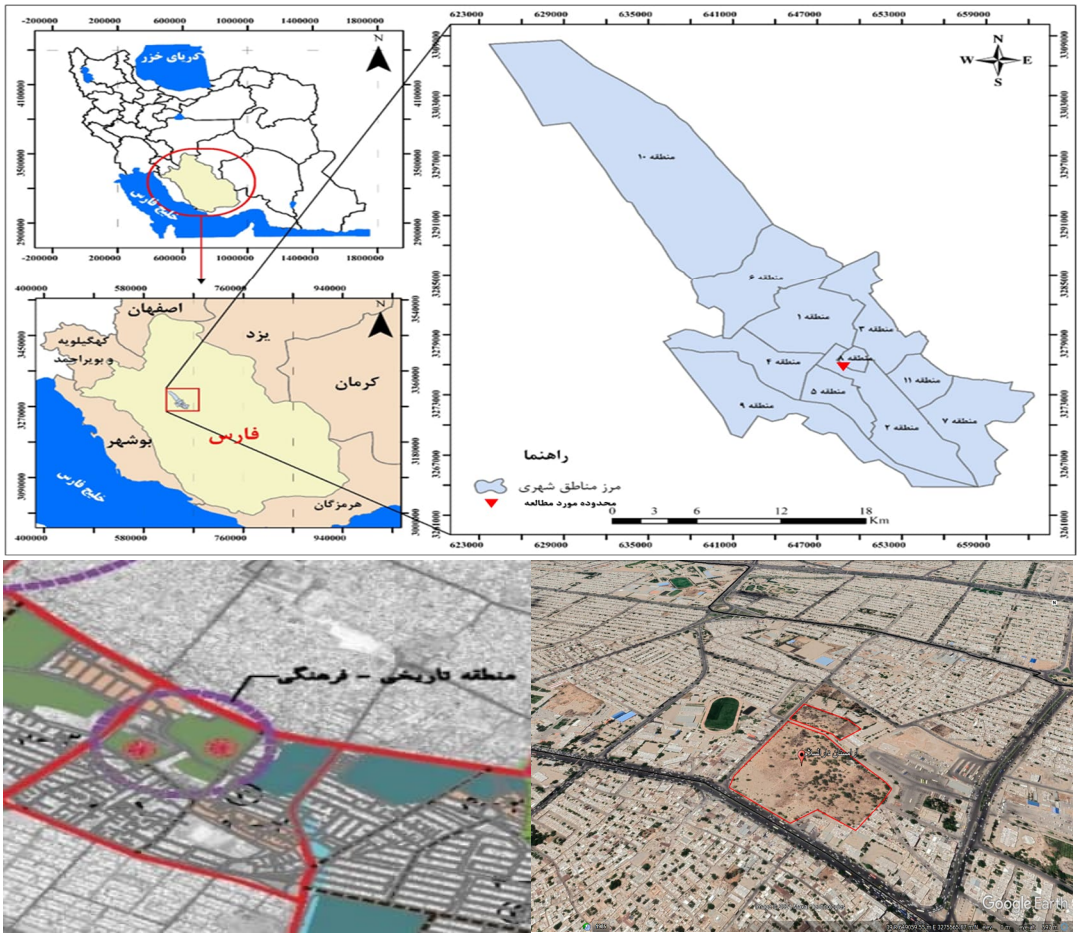
- **Space Syntax (**با استفاده از نرم‌افزار :(DepthmapX تحلیل چیدمان فضایی معابر و فضاهای باز داخل و اطراف آرامستان. شاخص‌های کلیدی شامل اتصال‌پذیری(Connectivity) ، همپیوندی (Integration) و عمق فضایی (Depth)محاسبه و تفسیر شد تا الگوهای حرکت، دسترسی‌پذیری و پتانسیل‌های فضایی شناسایی شود.
- **GIS (ArcGIS):**تحلیل لایه‌های اطلاعاتی چندگانه شامل پارسل‌بندی اراضی، کاربری‌های مجاور، شبکه دسترسی‌ها، پوشش گیاهی و تحلیل همپوشانی لایه‌ها (Overlay Analysis) برای شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها.(SWOT)
- **تحلیل :SWOT** با تلفیق نتایج حاصل از تحلیل‌های میدانی، اسنادی و نرم‌افزاری، ماتریس SWOT تدوین گردید. این ماتریس مبنایی برای استخراج راهبردها و سیاست‌های طراحی قرار گرفت و منجر به پیشنهاد چهار آلترناتیو طراحی شد.

۳-۳-مرحله طراحی نهایی

پس از ارزیابی آلترناتیوها و انتخاب گزینه بهینه بر اساس معیارهای پایداری، هویت فرهنگی، feasibilityاجرایی و انطباق با مبانی نظری، طراحی مفهومی و تفصیلی انجام شد. مدل‌سازی سه‌بعدی با نرم‌افزار SketchUpو رندر و انیمیشن‌سازی واقع‌گرایانه با Lumionصورت پذیرفت تا کیفیت بصری، منظر شهری، تجربه حسی فضا و تأثیرات طرح به‌طور ملموس ارائه شود.این پژوهش با تلفیق روش‌های تحلیلی پیشرفته (کمی) و داده‌های میدانی عمیق (کیفی)، تلاش کرده است چارچوبی عملی، بومی و علمی برای بازطراحی پایدار آرامستان‌های درون‌شهری ارائه دهد که هم حرمت فرهنگی-معنوی فضا را حفظ کند و هم پتانسیل‌های چندکارکردی آن را فعال سازد

۳-۴-موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

شهر شیراز،مرکز استان فارس بر روی جلگه طویلی به طول ۱۲۰ کیلومتر و عرض ۱۵ کیلومتر در طول شرقی ´۵۲°/۲۹ تا ´52°/36 عرض شمالی و ´29°/33 تا ´29°/41 در ۹۰۰ کیلومتری جنوب پایتخت واقع شده است. ارتفاع شیراز از سطح دریا ۱۴۸۸ متر در منتهی الیه شرقی شهر و حدود ۱۷۰۰ متر در غرب آن کتغیر است. منطقه ۲ شهرداری یکی از مناطق یازده گانه شهرداری شیراز می‌باشد که در جنوب و غرب بافت تاریخی قرار گرفته و در امتداد محورهای مدرس و ابوذرغفاری تا محدوده غربی فرودگاه شیراز امتداد یافته است. این منطقه از شمال به بافت تاریخی(منطقه۸) و مناطق ۳ و۱ ، از غرب به منطقه یک، از شرق به پایگاه هوایی شیراز و محدوده فرودگاه و از جنوب به منطقه ۵ شهرداری محدود می‌شود. از نظر موقعیت این آرامستان در میانه بلوار سیبویه، در شمال منطقه ۲ شهرداری شیراز(واقع در مرکز شهر شیراز) در محله دروازه شاه داعی الله واقع شده است. آرامستان دارالسلام واقع در منطقه تاریخی- فرهنگی منطقه ۲ شهر شیرازمی‌باشد، این آرامستان جزو عمده ترین عناصر تاریخی در منطقه ۲ شهر شیراز است.

شکل۶- موقعیت محدوده آرامستان دارالسلام واقع در منطقه ۲ شهرداری شیراز منبع:نویسندگان

۴-یافته ها

۴-۱ -وضعیت موجود آرامستان دارالسلام و چالش‌های شهری

آرامستان تاریخی دارالسلام شیراز، با قدمت بیش از هزار سال، یکی از مهم‌ترین اسناد هویت تاریخی-فرهنگی شهر شیراز و جنوب ایران محسوب می‌شود (ثبت ملی به شماره ۲۸۲۹۶). این آرامستان نه تنها محل تدفین علما، عرفا، مشاهیر و ائمه جمعه از دوران زندیه تا قاجار است، بلکه به عنوان منظر فرهنگی چندصدساله، پتانسیل بالایی برای ایفای نقش هویتی، گردشگری و فضای عمومی شهری دارد. با این حال، یافته‌های میدانی و اسنادی نشان می‌دهد که این سایت به دلیل متروک شدن تدریجی، عدم مدیریت یکپارچه، کمبود خدمات شهری و ناسازگاری کاربری‌های مجاور، به فضایی مستعد معضل تبدیل شده است. تجمع کارتن‌خواب‌ها، معتادان و وقوع ناهنجاری‌های اجتماعی، آلودگی زیست‌محیطی و فرسودگی کالبدی از مهم‌ترین چالش‌ها هستند. این وضعیت دقیقاً با مبانی نظری پیشین همخوانی دارد که تأکید دارند متروک شدن آرامستان‌های تاریخی درون‌شهری، علاوه بر از دست رفتن ارزش‌های فرهنگی، به کاهش امنیت و کیفیت زندگی در بافت مجاور منجر می‌شود[12] [7]. در محدوده مورد مطالعه، کاربری‌های ناسازگار (مانند تعمیرگاه‌های خودرو، انبار پسماند و پمپ بنزین) در خیابان شاهداعی‌الله (شرق) و خیابان احمدی جنوبی (جنوب)

باعث ایجاد مشکلات ترافیکی، آلودگی صوتی و بصری شده‌اند. طرح تفصیلی نیز ناسازگاری بالای این کاربری‌ها با سکونت را تأیید کرده است.

شکل۷_ فعالیت های ناسازگار با سکونت لبه شرقی آرامستان _ ماخذ: بازنگری طرح تفصیلی ،مشاور پرداراز،۱۳۹۳

شکل۸ _ نمایی از کاربری های تجاری _خدماتی (ارائه خدمات فنی اتومبیل) واقع در خیابان شاهداعی الله

شکل۹_ نمایی از کاربری انبار پسماند (ضایعات شهرداری) واقع در خیابان احمدی جنوبی

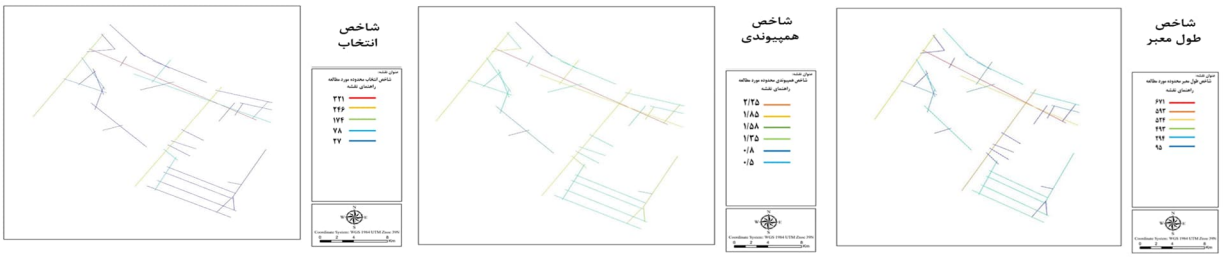
۴-۱-بررسی و تحلیل محدوده با استفاده از نرم افزار چیدمان فضا (Deapths map)

تحلیل چیدمان فضایی با نرم‌افزار DepthmapX نشان‌دهنده ضعف قابل توجه در پیکره‌بندی محدوده است. بر اساس جدول ۲، میانگین پایین شاخص‌های عمق فضایی(Depth) ، اتصال‌پذیری (Connectivity) و همپیوندی (Integration) حاکی از وجود تعداد زیاد کوچه‌های بن‌بست، کاهش دید و حرکت و ایجاد فضاهای مرده (dead spaces) است. این ویژگی‌ها مستقیماً با کاهش حس امنیت و افزایش پتانسیل وقوع ناهنجاری‌های اجتماعی مرتبط هستند.

در مقابل، میانگین بالای شاخص‌های طول معبر و انتخاب (Choice) در محورهای شمالی و شرقی (بلوار سیبویه و خیابان شاهداعی‌الله) پتانسیل بالایی برای تبدیل به فضاهای پیاده‌محور، توقف‌گاه و فعالیت اجتماعی ایجاد می‌کند. این یافته‌ها با نظریه چیدمان فضایی همخوان است که تأکید دارد پیکره‌بندی نامناسب می‌تواند بر رفتارهای ضداجتماعی تأثیرگذار باشد[10] .

شکل۱۰-مراحل استخراج نقشه خطی و اجرای گراف از نقشه فضاهای محدب شهر با نرم افزار Depths map

شکل۱۱_ نقشه پارامترهای پیکره بندی فضایی در محدوده مورد مطالعه

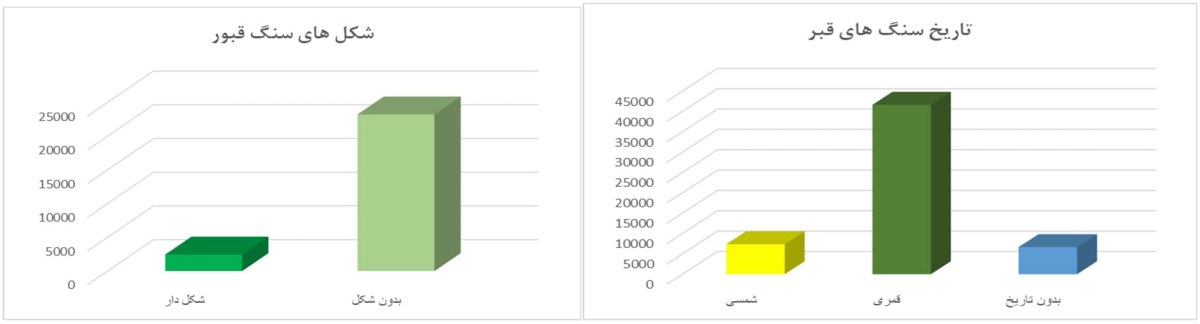
جدول ۲–اطلاعات آماری پارامترهای پیکره بندی فضایی در محدوده مورد مطالعه

پارامتر	شاخص های آماری	خیابان های مورد مطالعه
طول معبر	میانگین - انحراف معیار	۱۹۴/۲۶ - ۱۵۲/۲۸۲
همپیوندی محلی	میانگین - انحراف معیار	۱/۱۱۶ - ۰/۲۷۸
عمق	میانگین - انحراف معیار	۳/۲۱ - ۰/۳۲۹
اتصال پذیری	میانگین - انحراف معیار	۳/۱۳ - ۱/۹۳
انتخاب	میانگین - انحراف معیار	۵۸/۷۵ - ۱۰۳/۹

۴-۲-تحلیل و بررسی ابنیه و قبور تاریخی فضای آرامستان دارالسلام

بررسی میدانی و آماری سنگ‌قبرها (نمودارهای ۲ تا ۴) نشان‌دهنده پتانسیل تاریخی بسیار بالای آرامستان است. بیش از ۴۱۶۰۰ سنگ‌قبر با تاریخ قمری، تعداد قابل توجه سنگ‌قبرهای با ارزش تاریخی، خطوط عالی و نقوش متنوع، این سایت را به موزه‌ای زنده از تاریخ و فرهنگ تبدیل کرده است. با این حال، سرقت گسترده کتیبه‌ها، شیرسنگی‌ها و ابنیه ارزشمند به دلیل عدم نظارت، تهدید جدی برای میراث فرهنگی ایجاد کرده اســـت. این یافته‌ها بر لزوم رویکرد حفاظت فعال و ادغام ارزش‌های تاریخی با کاربری‌های گردشگری (مانند موزه سنگ، کارگاه مرمت، فرهنگسرا و مسیرهای گردشگری) تأکید دارند که با توصیه‌های مطالعات بین‌المللی در خصوص آرامستان‌ها به عنوان «فضاهای سبز حافظه» همسو است[19] [17].

نمودار۲-تاریخ سنگ قبور و شکل سنگ قبور

نمودار۳- ارزش تاریخی قبور و شکل نحوه قرار گیری سنگ قبور

نمودار۴-نوع خطوط و نوع سنگ قبور

۴-۳- بررسی و تحلیل محدوده با استفاده روش سوات (SWOT)

ماتریس سوآت در مراحل گوناگون فرایند برنامه‌ریزی راهبردی از مرحله تحلیل وضعیت تا تدوین راهبرد موضوعیت دارد. برای تحلیل وضعیت شیوه های گوناگونی موجود است. یکی از این شیوه ها آغاز کار با بازشناسی مسائل مهم است؛ شیوه دیگر آغاز کار با تعیین اهداف و مقاصد سازمان است، شیوه سوم تمرکز کردن بر فرصت ها است و ... در واقع هیچ پاسخ منحصر به فردی برای چگونگی آغاز تدوین راهبرد وجود ندارد. یعنی می توان از بررسی محیط خارجی و یا محیط داخلی آغاز نمود که از این رو بعضا به جای SWOT از لفظ TOWS استفاده کرده اند. بنابراین فرایندی که در این نوشتار مورد بحث قرار می گیرد صرفاً یکی از حالت های ممکن را بیان می دارد[3]. ماتریس SWOT (جداول ۳ تا ۸) با تلفیق داده‌های میدانی، GIS، Space Syntaxو مطالعات اسنادی تدوین شده است. نقاط قوت اصلی شامل موقعیت مرکزی در بافت تاریخی، وجود بناهای ارزشمند،

دسترسی مناسب و پتانسیل هویتی-گردشگری است. نقاط ضعف و تهدیدها عمدتاً به فرسودگی کالبدی، کاربری‌های ناسازگار، عدم حس تعلق شـــهروندی، آلودگی و ناامنی مربوط می‌شـــوند.جدول ۹ (تدوین اهداف، راهبردها و ســـیاســـت‌ها) نشـــان می‌دهد که راهبردهای تهاجمی (SO) و اقتضایی (WO) بیشـترین اولویت را دارند. این راهبردها بر تجدید حیات شـهری، کاهش ناسـازگاری کاربری‌ها، تقویت هویت تاریخی و ایجاد فضـــاهای عمومی چندمنظوره تمرکز دارند.(شـــکل ۷ و ۸: مصـــورســـازی بصـــری نقاط قوت/فرصت و ضعف/تهدید)

جدول ۳- سوات بستر و زمینه

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
موقعیت تاریخی در بافت شهر و همجواری با مناطق تاریخی شیراز	دسترسی مناسب و موقعیت مناسب سایت	سطح بالای آب زیرزمینی، مشکلات فاضلاب و زمین ناهموار	آب‌گرفتگی و جاری شدن آب سطحی در بخش جنوبی

جدول ۴-سوات ساختارهای اجتماعی و فرهنگی

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
وجود آرامگاه شاه داعی‌الله و امامزاده‌های اطراف	حضور مذهبی-تاریخی و برگزاری مراسم جمعی	عدم حس تعلق مکانی، مشارکت کم شهروندی و سکونت مهاجران	ورود ساکنان جدید، افول حضور شهروندان و سوءاستفاده (کارتن‌خواب و معتاد)
پتانسیل فعالیت‌های تفریحی ورزشی، فرهنگی و تاریخی	ارتقای کاربری‌های چند منظوره	کمبود سرمایه و تمایل به مرمت ابنیه	تبدیل فضا به معبر و محل اسکان موقت(کارتن‌خواب و معتاد)

جدول ۵- سوات ساختار فضایی

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
دسترسی مستقیم به محورهای اصلی (شاه داعی‌الله، بلوار ۴۵ متری، خیابان ۲۲ بهمن)	تبدیل به فضای عمومی شهری-فرهنگی	ترافیک و شلوغی خیابان‌ها، عدم جداسازی سواره/پیاده	عدم امنیت مسیرها و تردد بالا
پارکینگ حاشیه‌ای و کاربری‌های خدماتی مجاور	جذب شهروندان و عملکردهای عمومی	کاربری‌های ناسازگار (کارواش، تعمیرگاه)	آلودگی صوتی و عملکردهای مزاحم

جدول ۶- سوات تاریخی

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
وجود بناهای ارزشمند، سنگ‌قبرها و قبرهای تاریخی	عملکرد فرا شهری و تاریخی در مرکز شهر شیراز	عدم حفاظت و نگهداری، متروک شدن آرامستان	عدم مدیریت مطالبات فضاهای عمومی
آرامستان دارالسلام به‌عنوان مدفن علما، عرفا و مشاهیر	تلفیق ارزش‌های تاریخی با نیازهای امروز	عدم توجه به پیشینه تاریخی در بازسازی و بهسازی	-
هویت تاریخی شهر شیراز و بیش از هزار سال قدمت	ایجاد فضاهای فرهنگی-تاریخی جدید	عدم گسترش فعالیت‌های مرتبط با گردشگری	-

جدول ۷- سوات کالبدی

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
حفظ بافت ارگانیک و سنگ‌قبرهای تاریخی	احیای عملکردی و مرمت کالبدی	آسیب به ابنیه داخل آرامستان، فرسودگی فضاهای اطراف	تخریب تدریجی بناهای داخل آرامستان
-	بهسازی خیابان‌ها و تقویت فضای شهری	فرسودگی دیوارها و دروازه‌ها، متروک شدن	کاهش امنیت و حضور شهروندان

جدول ۸- سوات منظر

نقاط قوت	فرصت	نقاط ضعف	تهدید
خط آسمان متعادل و فضای سبز مناسب	ایجاد فضای شهری چند منظوره	آلودگی بصری و تابلوهای ناهماهنگ	کاربری‌های تجاری مزاحم وناسازگار

شکل۱۲- : مصورسازی بصری نقاط ضعف/تهدید (مأخذ: نگارندگان)

شکل۱۳- مصورسازی بصری نقاط قوت/فرصت (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۹-تدوین اهداف،راهبرد وسیاست ها

اهداف	راهبرد	سیاست
تجدید حیات شهری در بافت تاریخی محدوده	طراحی فضای باز و ایجاد فعالیت‌های متنوع در بافت تاریخی محدوده	استفاده از اراضی بایر و متروک در بافت تاریخی محدوده جهت طراحی فضای سبز باز و ارتقای عرصه های عمومی
کاهش تداخل کاربری های ناسازگار در محدوده	کاهش ناسازگاری فعالیتی و عملکردی_ ایجاد تنوع در کاربری ها و عملکردها	تهیه فهرست کاربری‌های قابل‌استقرار، غیرقابل‌استقرار و نیازمند ساماندهی برای محدوده مورد مطالعه_ تهیه ضوابط به منظور کنترل نفوذ فعالیت‌های ناسازگار
اصلاح و بهبود ساختار اجتماعی فرهنگی	کاهش نابهنجاری های اجتماعی _ تامین امنیت اجتماعی و ادای حق شهروندی در فضاهای عمومی	تامین روشنایی و نورپردازی مناسب معابر و سایت آرامستان_ ایجاد مسیر پیاده‌رو مناسب در اطراف فضای آرامستان
شناسایی آرامستان دارالسلام به عنوان هویت تاریخی شهر	ایجاد ارزش های تاریخی با ساختار شهری مورد نیاز امروز	حداکثر تلاش در حفظ قبور تاریخی بدون تخریب_ ایجاد فضاهای مرتبط با فعالیت گردشگری در جهت ارتقای سطح کیفی محدوده
بازسازی فضای داخلی و ابنیه های آرامستان	تقویت تجهیزات و زیر ساخت های شهری در آرامستان	زیباسازی و ترمیم ابنیه و جداره های آرامستان_ ایجاد ملبمان و تجهیزات متناسب با فضای آرامستان_ایجاد مسیر پیاده‌رو مناسب در فضای آرامستان
تقویت منظر و ایجاد مراکز سرزنده شهری	تقویت عناصر کانونی و مرا کز و گرهگاه های اصلی در راستای خوانایی و تشخیص _ ساماندهی منظر معابر اطراف	بازسازی و احیای عناصر نشانه‌ای محدوده (فضای آرامستان دارالسلام) _ حفظ خط آسمان محدوده_ تنوع سازی از لحاظ رنگ در جداره و کف

۴-۳-۱-انواع راهبردها

- طراحی فضای باز و ایجاد فعالیت‌های متنوع در بافت تاریخی محدوده (راهبرد تهاجمی)
- کاهش ناسازگاری فعالیتی و عملکردی_ ایجاد تنوع در کاربری ها و عملکردها (راهبرد تدافعی)
- کاهش نابهنجاری های اجتماعی _ تامین امنیت اجتماعی و ادای حق شهروندی در فضاهای عمومی (راهبرد تدافعی)
- ایجاد ارزش های تاریخی با ساختار شهری مورد نیاز امروز (راهبرد اقتضایی)
- تقویت تجهیزات و زیر ساخت های شهری در آرامستان (راهبرد انطباقی)
- تقویت عناصر کانونی و مراکز و گره‌گاه های اصلی در راستای خوانایی و تشخیص _ ساماندهی منظر معابر اطراف (راهبرد تهاجمی)

تأثیرات آرامستان دارالسلام بر روی بافت اطراف عمدتاً مشکلات بزهکاری‌های اجتماعی میباشد که به واسطه‌ی متروک شدن فضای آرامستان رخ داده است و به محیطی جهت تجمع کارتن خواب ها و معتادین شده است. بنابراین با توجه به طراحی محیطی و ایجاد کاربری‌های همگرا، افزایش فضـــای سبز و.... باید از طریق پیوند این محیط و بافت اطراف، این فضا را تبدیل به فضای فعال و زنده شـــهری قابل استفاده نمود. از طریق بازسازی فضای شهری آرامســـتان‌های تاریخی درون شهرها میتوان اثـــرات مثبتی بر قیمت اراضـــی و کاربری‌های همجـــوار ایجاد کرد، به نسبت زمانی که متروک و به حال خود رها شده بودند.

یافته‌ها تأیید می‌کنند که متروک شـدن آرامسـتان دارالسـلام نه تنها نتیجه مشـکلات کالبدی، بلکه محصـول تعامل پیچیده عوامل فضـایی (چیدمان ضـعیف)، اجتماعی (عدم تعلق) و مدیریتی اسـت. این وضـعیت دقیقاً با مبانی نظری پژوهش (چندکارکردی‌سـازی آرامسـتان‌ها، منظر فرهنگی و فضـای سـبز حافظه) همخوانی دارد. بازطراحی پیشـنهادی با رویکرد هویتی-گردشـگری می‌تواند این سـایت را از یک فضـای مسـتعد مشـکلات به کانون سـرزنده شـهری تبدیل کند، امنیت را افزایش دهد، ارزش اراضـی مجاور را ارتقا بخشد و بخشی از هویت تاریخی شیراز را احیا نماید.این پژوهش با ارائه الگوی بومی بازآفرینی، شکاف موجود در ادبیات (عدم توجه کافی به بازطراحی کاربردی آرامستان‌های ایرانی) را تا حدی پر می‌کند.

۵-نتیجه‌گیری

آرامسـتان تاریخی دارالسـلام شـیراز، به عنوان یکی از ارزشـمندترین اسـناد هویت تاریخی-فرهنگی شـهر، در سـال‌های اخیر به دلیل متروک شـدن، عدم مدیریت یکپارچه و ناسـازگاری کاربری‌های مجاور، به فضـایی ناامن و فاقد کارکرد شـهری تبدیل شـده اسـت. این پژوهش با هدف ارائه الگوی بازآفرینی گورسـتان‌های تاریخی به مثابه فضـای شـهری با رویکرد هویتی-گردشـگری، از طریق تلفیق مبانی نظری چندکارکردی‌سازی آرامستان‌ها با تحلیل‌های میدانی، فضایی(Space Syntax) ، SWOTوGIS ، چارچوبی عملی و بومی برای احیای این سایت پیشنهاد کرد.

یافته‌ها نشـــان داد که چالش‌های موجود (ناامنی، فرســـودگی کالبدی، ناهنجاری‌های اجتماعی و منظر نامطلوب) ریشـــه در تعامل عوامل کالبدی، اجتماعی و عملکردی دارند. تحلیل چیدمان فضـــایی وجود بن‌بســـت‌ها و فضـــاهای مرده را تأیید کرد و ماتریس SWOTپتانسیل بالای هویتی، موقعیتی و گردشگری سایت را برجسته ساخت.

الگوی پیشنهادی بازآفرینی

برای خروج موفق آرامستان از حالت متروک، الگوی پیشنهادی بر سه مفهوم کلیدی استوار است:

سایت گردشگری فرهنگی :تبدیل آرامستان به جاذبه گردشگری پایدار از طریق مرمت قبور و ابنیه تاریخی، ایجاد موزه سنگ، کارگاه مرمت، فرهنگسرا، کتابخانه تخصصی، تورهای شبانه و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین.

فضای سبز شهری پایدار :نوع طراحی منظر با کاشت گونه‌های بومی، ترکیب درختان سایه‌انداز و گل‌ها با سنگ‌مزارها، ایجاد فضاهای سبز محصور و راسته‌های پیاده‌محور (شکل ۱۴ و شکل ۱۶).

فضای تاریخی-فرهنگی و خاطره‌انگیز :تقویت بعد نمادین از طریق المان‌های هنری (مجسمه مشاهیر، تندیس علما)، تابلوهای اطلاع‌رسانی تاریخی و نمادسازی.

محدوده مورد طراحی به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود :فضای داخلی آرامستان (بازسازی ابنیه، ایجاد مسیرهای پیاده، مبلمان شهری، جداره‌های شفاف، خنک‌کننده‌های تبخیری و سازه‌های چادری) و فضای پیرامونی (ساماندهی کاربری‌های ناسازگار، طراحی پیاده‌راه‌های متصل و حذف موانع بصری).

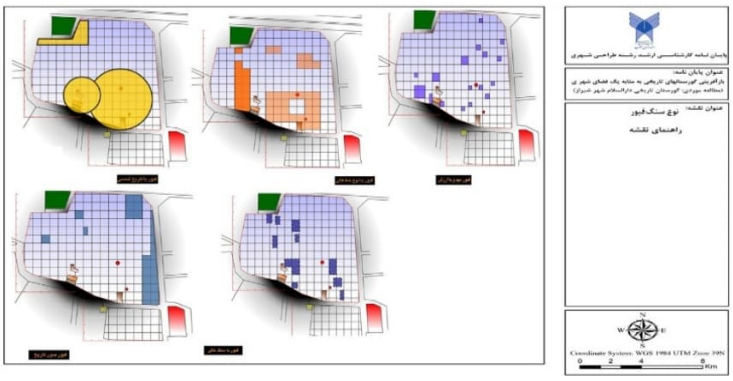
سازمان فضایی پیشنهادی بر پایه اصول معماری الگوگرا، کهن‌الگوها و معماری آیینی ایرانی تدوین شده است. این سازمان فضایی شامل شبکه ارتباطی شفاف، پهنه‌بندی عملکردی و الگوی دسترسی فضایی است که خوانایی، سرزندگی و حفظ خط آسمان را تضمین می‌کند (شکل ۱۶ الی ۲۰).

راهبردها و سیاست‌های اجرایی

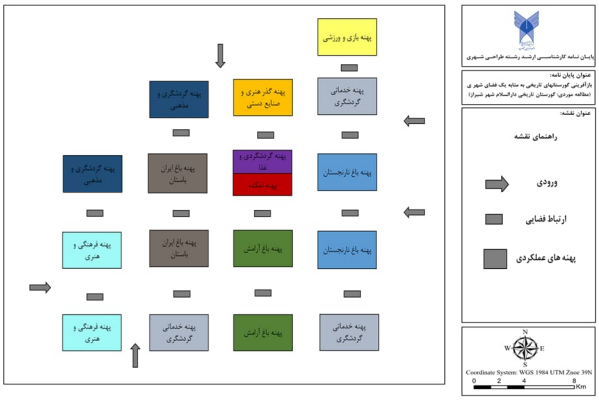
- راهبردهای استخراج‌شده از SWOT (تهاجمی، تدافعی، اقتضایی و انطباقی) شامل موارد زیر است:
- استفاده از اراضی بایر برای ایجاد فضای سبز و عرصه‌های عمومی
- کاهش ناسازگاری کاربری‌ها و ایجاد تنوع عملکردی
- تأمین امنیت از طریق نورپردازی و مسیرهای پیاده مناسب
- حفظ حداکثری قبور تاریخی و ایجاد فضاهای گردشگری
- تقویت مبلمان شهری، تجهیزات و منظر معابر

دستاوردها و پیامدها

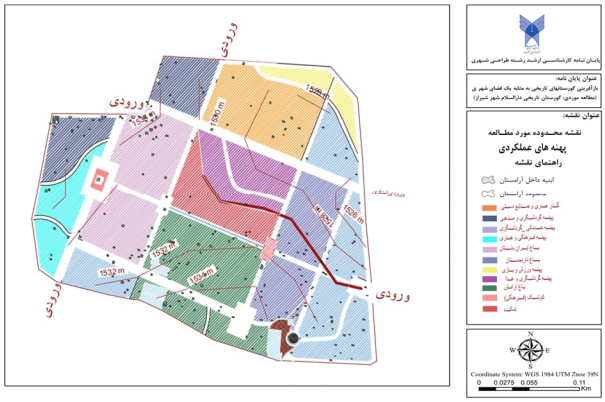
اجرای این الگو، آرامستان دارالسلام را از یک فضای متروک و problem-prone به منظر فرهنگی پویا، فضای عمومی چندمنظوره و جاذبه گردشگری هویت‌ساز تبدیل خواهد کرد. پیامدهای مورد انتظار عبارتند از: افزایش امنیت و حضور شهروندی، کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی، ارتقای کیفیت کالبدی و منظر شهری، تقویت حس تعلق و ارزش افزوده اقتصادی از طریق گردشگری.در پایان، بازآفرینی آرامستان‌های تاریخی درون‌شهری نه تنها اقدامی حفاظتی، بلکه ضرورتی برای تجدید حیات بافت‌های تاریخی، تقویت انسجام اجتماعی و پایداری شهری است. احیای دارالسلام می‌تواند الگویی موفق برای سایر شهرهای ایران باشد.

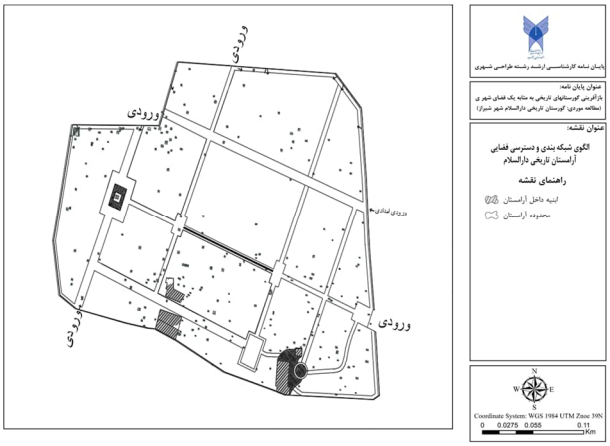
شکل۱۴_ پراکنش فضایی سنگ قبور و نوع سنگ قبر ها

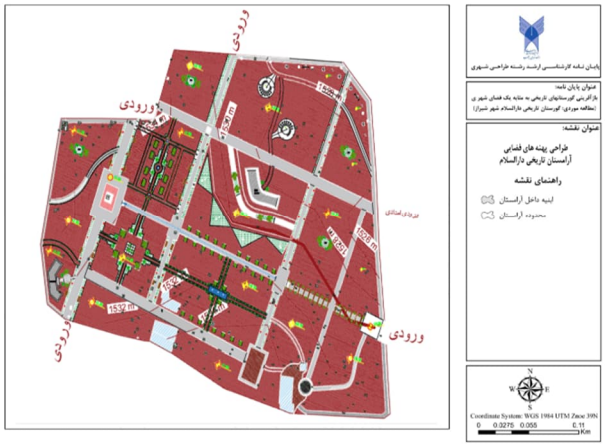
شکل۱۵_سازمان فضایی پیشنهادی

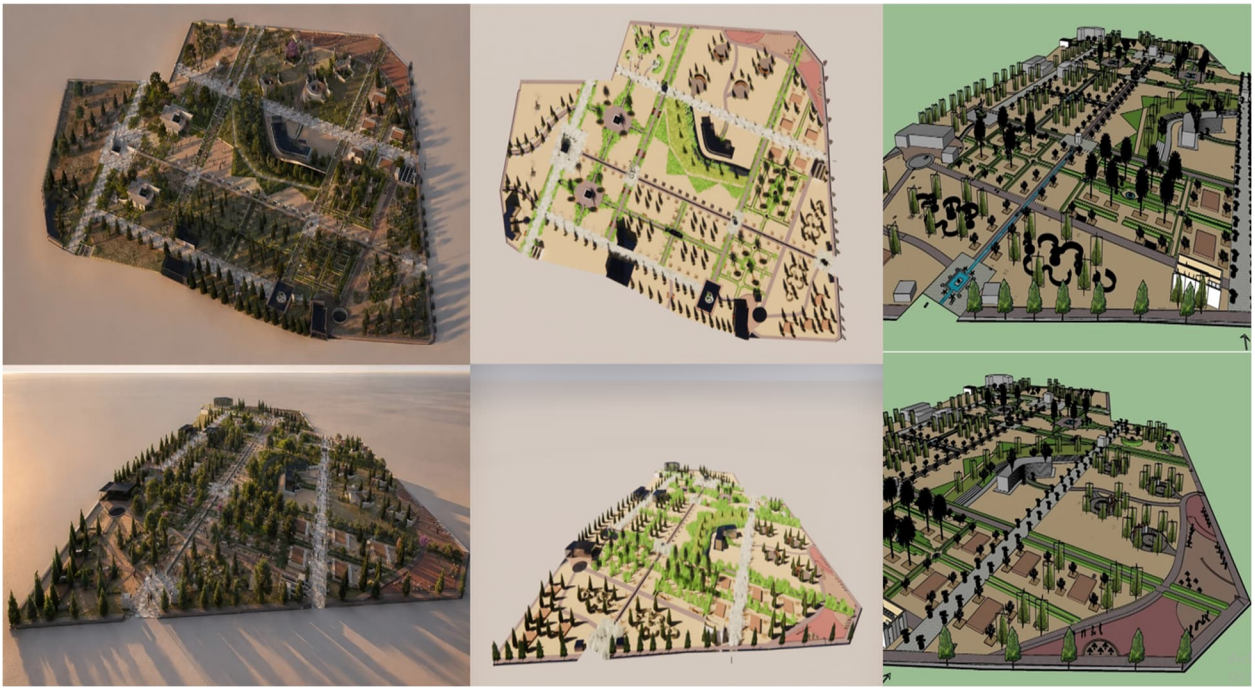
شکل۱۶_ پهنه های عملکردی

شکل۱۷- الگوی شبکه بندی و دسترسی فضایی

شکل۱۸_طراحی پهنه های فضایی آرامستان

شکل۱۹_ طراحی سه بعدی نرم افزار اسکچاپ شکل۲۰_ خروجی سه بعدی نرم افزار لومیون آرامستان

۶.تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است

۷.تاییدیه‌های اخلاقی

۸.موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است

۹.تعارض منافع

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است

۱۰.سهم نویسندگان در مقاله و منابع مالی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است

۱۱.حمایت‌ها

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است

Refrences

[1] Alipour, Abbas, & Razaghian, Ali. (2013). How to Enhance the Status of Cemeteries in the Cultural and Social Aspects of Sustainable Urban Development in Iran. In *International Conference on Civil Engineering, Architecture and Sustainable Urban Development*, Tabriz. [In Persian]

[2] Alipour, Sara, Nasir Salami, Mohammad Reza, & Falamaki, Mohammad Mansour. (2019). Analysis of the Landscape Structure of Mithraic Worship Places. *Bagh-e Nazar*, 16(74), 31–42. [In Persian]

[3] Golkar, Kourosh. (2006). Adapting the SWOT Analytical Technique for Application in Urban Design. *Soffeh*, 15(41), 44–65. [In Persian]

[4] Hafeznia, Mohammad Reza. (2019). *An Introduction to Research Methodology in the Humanities*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]

[5] Rezvani, Alireza. (2016). The Spirit of the City: On the Definition of City, Space, Urban Space, and Determining Spirit-Boosting Indicators. *Green Architecture Quarterly*, 2(4), Autumn. [In Persian]

[6] Sheibani, Hamidreza, & Hedayati, Hadi. (2015). The Place of Cemeteries in Islamic Urban Planning, Case Study: Dar al-Salam Cemetery in Shiraz. In *First National Conference on Iranian-Islamic Architecture (Yesterday's Image, Tomorrow's Perspective)*, Shiraz. https://civilica.com/doc/471328 [In Persian]

[7] Długozima, A., & Kosiacka-Beck, E. (2020). How to enhance the environmental values of contemporary cemeteries in an urban context. *Sustainability*, *12*(6), 2374. https://doi.org/10.3390/su12062374

[8] Dunk, J., & Rugg, J. (1994). *The management of old cemetery land: Now and the future*. Shaw & Sons.

[9] Grabalov, P., & Nordh, H. (2018). [Title not specified in original list].

[10] Gulson, L. (1984). Managing older cemeteries as a resource. *Australian Parks and Recreation*, May, 35-38.

[11] Iswoyo, H. (2025). Optimising cemeteries as sustainable urban green spaces. *Journal of Water and Land Development*.

[12] Jaszczak, A. (2025). Cemeteries as sustainable elements of urban green space. *Sustainability*.

[13] Landscape Conservation Group. (2011). *Cemetery landscape preservation guide*.

[14] McClymont, K., & Sinnett, D. (2021). Planning cemeteries: Their potential contribution to green infrastructure and ecosystem services. *Frontiers in Sustainable Cities*, 3, 789925.

[15]Mirshahzadeh, Shirvin. (1388). [2009]. Improvement of Historical Cemeteries in Iran. Andisheh-ye Iranshahr Quarterly, 4(13), Spring & Summer, 36-48. [In Persian]

[16] Molai, Asghar., Touranpour, Mahya., & Aysham, Masoumeh. (1398). [2019]. Recognition of the Principles Governing the Location and Development of Cemeteries from the Past to the Present (Case Study: Takht-e-Foulad and Bagh-e-Rezvan Cemeteries in Isfahan). Journal of Urban Structure and Function Studies, 95-124. [In Persian]

[17] Sallay, Á. (2023). The role of urban cemeteries in ecosystem services and habitat provision. *Sustainability*.

[18] ShakerArdekani, S., Akhgar, H., & Zabihi, H. (2015). Cemetery as a sociocultural space in the Persian cities. *International Journal of Architecture and Urban Development, 5*(2), 57-68.

[19] Tallents, C. (2018). *Cemetery land use: Contribution to environmental and heritage values*.

[20] Xu, Y. (2025). Reimagining urban cemeteries. *Land*